

СЛОВОТВІРНІ ПАРАМЕТРИ ЕСИВНИХ ДІЄСЛІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ФІЗИЧНОГО СТАНУ СУБ'ЄКТА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Оксана Кушлик. Словотвірні параметри есивних дієслів зі значенням фізичного стану суб'єкта в українській мові.

У статті досліджено словотвірний потенціал відприкметникових есивних дієслів зі словотвірним значенням „виявляти ознаку фізичного стану суб'єкта, визначену твірною прикметниковою основою”. Установлено наповнення субстантивної та вербальної зон їхніх словотвірних парадигм, визначено набір словотворчих засобів, що експлікують словотвірні значення в межах кожної зони, обґрунтовано здатність деяких дериватів виражати додаткові семантичні відтінки.

Ключові слова: відприкметникові есивні дієслова, словотвірна парадигма, словотвірна зона, словотвірне темпоральне значення, словотвірне квантитативне значення, перфектив.

Оксана Кушлик. Словообразовательные параметры эсивных глаголов со значением физического состояния субъекта в украинском языке.

В статье исследован словообразовательный потенциал отадективных эсивных глаголов со значением «проявляют признак физического состояния субъекта, названный производящей основой имени прилагательного». Установлено наполнение субстантивной и вербальной зоны их словообразовательных парадигм, определен набор словообразовательных средств, выражающих словообразовательные значения в пределах каждой зоны, обоснована способность некоторых дериватов передавать дополнительные семантические оттенки.

Ключевые слова: отадективные эсивные глаголы, словообразовательная парадигма, словообразовательная зона, словообразовательное темпоральное значение, словообразовательное квантитативное значение, перфектив.

Oksana Kushlyk. The word-building parameters of essive verbs, which mean physical state of a person in Ukrainian language.

The article studies derivational capability word-building potential of the essive verbs motivated by adjectives with the following word-building meaning “to reveal the sign of a person’s physical state determined adjectival stem”; identifies the filling of the substantive and verbal zone of their word-building paradigms; determines the set of the word-building means, which express word-building meanings within each zone, substantiates capability of certain derivatives to reproduce semantic shade of meaning.

Key words: essive verbs motivated by adjectives, word-building paradigm, word-building zone, word-building temporal meaning, word-building quantitative meaning, perfective.

Відприкметниковий дієслівний словотвір української літературної мови тенденційно обмежують утворенням двох найбільших структурно-семантичних типів дієслів: **інхоативних**, або дієслів зі словотвірним значенням „набувати ознаки, названої твірним прикметником” (чи „ставати таким, як визначено твірною прикметниковою основою”), та **каузативних**, або дієслів зі словотвірним значенням „наділяти ознакою, названою твірним прикметником” (чи „робити таким, як визначено твірною прикметниковою основою”). Третій структурно-семантичний тип цих дієслів, названих **есивними**, характеризують як кількісно обмежений [4; 12; 8], бо він об'єднує відприкметникові деривати малопродуктивних та непродуктивних словотвірних типів. На підставі цього його кваліфікують як закритий для поповнення новими одиницями. Якщо на попередніх етапах вивчення відприкметникових дієслів дериватологи намагалися якнайповніше визначити лексико-семантичні групи їхніх твірних прикметників чи структуру [11], то нині об'єктом дослідження став словотвірний потенціал цих дієслів, тобто з'ясування їхньої дериваційної здатності, яку встановлюють на основі сукупності похідних одиниць різної частиномовної належності, утворених безпосередньо від таких дієслів. Це означає, що самі інхоативні, каузативні та есивні дієслова повинні постати в ролі вершини словотвірних парадигм. Такий підхід дає змогу порівняти породжувальну здатність непохідних і похідних твірних основ, адже, на думку багатьох мовознавців, непохідні основи словотвірно потужніші за похідні [6, с. 37; 1, с. 47].

Мета пропонованої розвідки – установити параметри словотвірних парадигм есивних дієслів зі значенням фізичного стану суб'єкта, з'ясувати специфіку наповнення їхніх зон.

Вершинні есивні дієслова із цією семантикою утворені від прикметникових основ здебільшого суфіксальним способом. Основними засобами їх творення є суфікси **-и-, -а-, -ува-, -і-**, пор.: *горбатити, сутулити, косити, кособочити, недужати, німувати, слабувати, сліпувати, хворіти, хворувати* тощо. Кілька дієслів утворено префіксально-суфіксально-постфіксальним (*виструнчитися*) та суфіксально-постфіксальним способами (*кволитися, недужитися*). Словотвірні парадигми цих трьох дієслів є нульовими, тому до аналізу залучені словотвірні парадигми суфіксальних есивних дієслів.

Типову словотвірну парадигму суфіксальних есивних дієслів на позначення фізичного стану суб'єкта (15 одиниць) формують дві зони – субстантивна і вербальна. Субстантивну зону репрезентують похідні зі словотвірним значенням опредметненого стану. Виразником цієї словотвірної семантики є суфікс **-нн(-я) / -інн(-я), -енн(-я)**, пор.: *німування, слабування, хворування*, напр.: *Пилипівну останнім часом недуги та слабування* дедалі частіше вкладають до ліжка, мабуть, якраз тому Чередниченко й до училища вдався з своїм клопотанням, з своєю авторитетною вимогою... (О. Гончар).

Іменники на позначення опредметненого стану від есивних дієслів *горбатити, косити, кособочити, кривати, недужати, сліпувати, сутулити, хворіти* не зафіксовані в лексикографічних джерелах, хоч утворення їх потенційно можливе.

Вербальна зона представлена префіксальними дієсловами переважно з різними темпоральними значеннями. Це зумовлено семантичною ознакою твірною прикметника та словотвірним значенням похідного від нього дієслова, що сформувало вершину словотвірної парадигми. Вияв того чи того фізичного стану суб'єкта передбачає часову конкретизацію – початок, тривання, та завершення стану. Словотвірне значення „початок вияву ознаки, названої твірною основою” експлікують, як відомо, дієслова із префіксом **за-**. Виразником цієї семантики в есивних дієсловах зі словотвірним значенням фізичного стану суб'єкта є лише вербали недоконаного виду, тобто дієслова, утворені на другому ступені видотворення від перфективів доконаного виду, пор.: *занедужувати, захворювати*, напр.: *Дизентерія Зонне у мавп постінфекційного імунітету не дає, тому вони після видужання від першого зараження легко захворюють від повторної зустрічі з інфектом* [збудником захворювання] (Із часопису). Самі ж перфективи із префіксом **за-** (*занедужати, захворіти*) виражають значення „початку становлення (чи набування) названої твірною основою ознаки”, тобто належать до структурно-семантичного типу інхоативних дієслів. Цим зумовлена, очевидно, позиція В. В. Грещука розглядати так звані есивні дієслова в межах словотвірного значення „набувати ознаки” [6, с. 149–150].

Кілька префіксальних дієслів вербальної зони передає фінитивне словотвірне значення. Завершення вияву станової ознаки есивних дієслів виражають префікси **від-/од-, пере-, з-/с-**, пор.: *відкривати, відслабувати, відхворіти, переслабувати, перехворіти, скособочити*, напр.: *Кір приходить до нас щороку, це типове явище, певна кількість моїх співвітчизників має відхворіти – і трагедії в цьому нема* (З газети); *Мокій Сироватка мав вигляд людини, що перехворіла на чуму* (Ю. Мушкетик); *Хлопчик подивився на Марка, який стрибає на костурах, скособочив лукаво оченята* (М. Стельмах).

Другий компонент вербальної зони – деривати з префіксом **по-**, що є виразником нетривалого вияву станової ознаки, пор.: *послабувати, похворіти*. Дієслова із цим префіксом, або делімітативні дієслова, як відомо, можуть передавати два ступені обмеженої тривалості: актуалізований (проміжок часу кількісно диференційований за допомогою спеціальних лексичних або морфологічних засобів), напр.: *Зрештою, нового мало: Микось три дні послабував, але тепер здоровий* (Леся Українка) і неактуалізований (проміжок часу не передбачає конкретизації обмеженої тривалості дії чи стану), напр.: *Запалення м'язів було неглибоким, похворіла і пішла*

знову на тренування (Україна молода, 21.11.2012). Дієслова другого ступеня обмеженої тривалості переважають.

У вербальній зоні маємо кілька пердуративних дієслів із префіксом **про-**, що виражає точно окреслену тривалість, яка вкладається в певні часові межі, пор.: *пронедужати, прослабувати, прохворіти*. Особливістю дієслів з тривало-обмежувальним, або пердуративним, значенням є те, що вони обов'язково супроводжуються „темпоральними кваліфікаторами тривалості дій, процесів, станів, які можуть виражатися як окремими лексемами, так і цілими синтагмами, що мають у своїй семантиці темпоральні одиниці виміру” [2, с. 142]. Конкретизаторами названого девербативом стану є іменники на позначення одиниць виміру часу (*хвилина, година, день, ніч, доба, тиждень, місяць, рік* тощо), прислівники (*довго, немало, чимало*), числівниково-іменникові сполуки [3, с. 237], напр.: *Цей зловісний концерт стихії пробудив у його [Кирила] серці відчай: якщо він і вибереться з лісу, доведеться **прохворіти** кілька днів* (Г. Демарев).

Квантитативні модифікації фізичного стану суб'єкта есивні відприкметникові дієслова виражають зрідка. Недостатній ступінь квантитативності реалізують дієслова лише доконаного виду. Засобом вираження цього словотвірного значення слугує префікс **при-**, пор.: *прихворіти*, напр.: – *Я **прихворіла**, не пішла на лекції* (К. Мотрич). Нерідко це значення увиразнене обставинним компонентом, вираженим прислівником чи прийменниково-іменниковою сполукою, напр.: *Привітавшись рівним, але тихим голосом, Надійка попросила передати кому слід, що трохи **прихворіла** і на роботу вийти не зможе* (В. Козаченко).

У словотвірній парадигмі есива *хворіти* є дериват *вихворіти* на позначення достатнього ступеня вияву станової ознаки, що виражає також граматичне значення доконаного виду, напр.: *Не дадуть людині і **вихворіти** як слід, – невдоволено сказала теця і слідом за дружиною пішла на кухню* (Інтернет-ресурс).

Конфікс **роз- ... -ся** експлікує словотвірне значення „дуже інтенсивного вияву станової ознаки або його вичерпності” [5, с. 105], чи „підсилювально-інтенсивного вияву” [7, с. 8; 10, с. 9], що репрезентоване в словотвірних парадигмах дієслів *недужати* і *хворіти*, пор.: *рознедужатися, розхворітися*, напр.: *Арсен зовсім **розхворівся**. Спина покрилася пекучими виразками. Його тіпала пропасниця* (В. Малик).

У вербальній зоні наявні перфективи з дистрибутивним (розподільним) квантитативним значенням. Вони утворені за допомогою префіксів **по-**, **пере-**, що вказують на охоплення фізичним станом багатьох суб'єктів, пор.: *понедужати, переслабувати, перехворіти, похворіти*, напр.: *То воли йому пристануть, або й **похворіють** – і тоді чумакові пропаща година: а то наші худобі не стане* (М. Коцюбинський); *На грип **перехворіли** майже всі діти в класі*.

Від чотирьох дієслів, зокрема *горбатити, косити, кособичити, сутулити*, постали зворотні дієслова, засобом творення яких є постфікс **-ся**, пор.: *горбатитися, коситися, кособочитися, сутулитися*. Ці девербативи позначають ознаки, які здебільшого характеризують зовнішність суб'єкта, напр.: *Я сиджу на порозі й помічаю його [батька] здалека – **горбатиться** поруч пітної конячки...* (В. Дрозд); *Ще раз обвів [Лаврін] очима галявину: під кущем бересклету **кособочився** мертвий турок...* (Ю. Мушкетик); *На санках **сутулилась** чоловіча постать* (Є. Гуцало).

Префіксальні дієслова, що виражають темпоральну і квантитативну словотвірну семантику, а також постфіксальні (зворотні) дієслова загалом перебувають у площині есивної семантики. Проте кілька з них змінили належність до структурно-семантичного типу твірного дієслова. Показовим у цьому плані є есивне дієслово *косити*, перфективи якого набувають каузативного значення, причому каузація може стосуватися як дієслів на позначення фізичного стану, так і дієслів іншої семантики. Наприклад, дериват *перекосити*, утворений за допомогою префікса **пере-**, у поєднанні з іменниками *рот, обличчя* виражає значення „надавати неприродного виразу; перекривляти, спотворювати (про біль, посмішку, сильні почуття і т. ін.)”, яке виражає станову ознаку, пов'язану з фізичним станом суб'єкта, напр.: *Ображена гримаса **перекосила** інтелігентне обличчя Колекціонера* (Р. Іванчук); *Щелепу звело, **перекосило*** (О. Дмитренко); *Очі округлилися, губи затрусилися, і їх **перекосило**, повело вбік* (Ю. Мушкетик). Дещо модифікованим є значення „дивитися скося в одну точку”, оскільки експлікує більшою мірою дію, пов'язану із суб'єктивним фактором реалізації прихованих, неширих, іноді злих намірів (дериват поєднується зазвичай зі

словами *очі, погляд*), напр.: *Юсько Шелест зневажливо перекосив очі* (М. Глухенький). І зовсім іншу, не пов'язану з виявом фізичних ознак стану суб'єкта семантику експліковано в реченні *Дубовик кинув, може, останній сніп і, ніби ненароком, перекосив драбину й швидко пішов* (Г. Епик). Тут перфектив *перекосити* виражає значення „робити косим, кривим, асиметричним; ставити, розташовувати косо, криво, асиметрично” (СУМ, VI, с. 204).

Такі ж двоє значень, а саме „зробити косим, який має неоднаково спрямовані зіниці” і „надавати чому-небудь косої форми, положення, напрямку”, передають деривати *скосити* (СУМ, IX, с. 306) і *покосити* (СУМ, VII, с. 39), пор.: *Міюський несамохіть стелювся, здивовано скопив очі на отамана* (Ю. Мушкетик) і *Мірошніченко ближче присунувся до Дмитра, раптом покопив очі на його ноги* (М. Стельмах); *Дмитро помітно скопив край дошки і Вітер, роки покопили причілкове віконце* (В. Дрозд).

Девербативи *горбатитися, коситися, сутулитися* в певному контексті передають семантику «набувати станової ознаки, названої твірною основою», напр.: *Косяться вікна у хатині; Помітно змінився і Остап: плечі повужчали, горбатилась спина, обличчя сіре й худюче* (П. Кочура).

Інхотативну семантику, як було зазначено вище, експлікують дієслова доконаного виду із префіксом *за-*, напр.: *занедужати і захворіти*. Крім основного фінітивного значення, вони виражають додатковий відтінок квантитативності. У реченнях з висловленим припущенням щодо фізичного стану суб'єкта ці дієслова виражають здебільшого незначний, недостатній ступінь вияву ознаки, напр.: *Чи він [Радзивілл] занедужав, чи зволікало-боялось з примороженими вухами військо, чи, може, литовський гетьман сподівався від короля королівських гусарів?* (М. Вінграновський); – *...я знаю, яке важке чумацьке життя, – чумак може захворіти, й поховають його в чистому полі, в чужій землі...* (Ю. Мушкетик). У стверджувальних синтаксичних конструкціях вони передають достатній або надмірний ступінь вияву стану, напр.: *Одного разу отець Алоїзій захворів і припинив лекції* (З. Тулуб); *Ще замолоду, коли жона тяжко занедужала на голову і ніхто не міг їй допомогти, навчився [Мстислав Семибрат] у місцевого травника готувати ліки* (О. Лупій).

Отже, словотвірні параметри есивних дієслів зі значенням фізичного стану суб'єкта в українській мові досить обмежені, що засвідчує структура та наповнення їхніх словотвірних парадигм. Типовою для них є двозонна словотвірна парадигма з асиметричним співвідношенням субстантивної та вербальної зон. Кілька есивних дієслів має нульову словотвірну парадигму. Субстантивна зона заповнена лише віддієслівними іменниками зі значенням предметного стану, що дає підстави вважати її словотвірно однотипною, до того ж такі іменники утворено від небагатьох есивних дієслів. Вербальна зона, порівняно із субстантивною, є повнішою і різноманітнішою. У ній представлені перфективи з різними темпоральними (завершення, нетривалість та часова обмеженість вияву станової ознаки) і квантитативними значеннями (недостатній, достатній та інтенсивний ступені вияву ознаки, дистрибутивність), проте такі перфективи утворюються від есивних дієслів вибірково.

Література

1. Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові : монографія / Валюх Зоя Орестівна. – Київ – Полтава : АСМІ, 2005. – 356 с.
2. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська; ред. І. Р. Вихованець. – К. : Універ. вид-во „Пульсари”, 2004. – 398 с.
4. Городенська К. Г. Словотвірна структура слова (відіменні деривати) / К. Г. Городенська // К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. – К. : Наук. думка, 1981. – 198 с.
5. Городенська К. Г. Реалізація семантичного потенціалу дієслів у синтаксичних дериватах / К. Г. Городенська // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 102–113.

6. Грещук В. Розділ І. Теоретичні засади основоцентричної дериватології. Розділ ІІІ. Відприкметниковий словотвір / Грещук В. В. // Грещук В. В., Бачкур Р. О. та ін. Нариси з основоцентричної дериватології / за ред. Василя Грещука. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – С. 6–38; 107–153.
7. Попенко О. М. Функціонально-семантична категорія інтенсивності дії : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. М. Попенко. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова (Київ), 2005. – 20 с.
8. Пузік А. А. Відприкметникові дієслова у німецькій, англійській та українській мовах: автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 10.02.17 „Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” / А. А. Пузік. – Донецьк, 2000. – 21 с.
9. Русанівський В. М. Префіксальний словотвір / В. М. Русанівський // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 228–284.
10. Сидоренко Т. М. Кількісні способи дієслівної дії : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Т. М. Сидоренко : Національний педагогічний ун-т імені М. П. Драгоманова. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова (Київ), 2005. – 20 с.
11. Сорочан О. В. Лексико-семантичні групи відприкметникових дієслів (семантичний та функціональний аспекти): автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. В. Сорочан. – К., 2005. – 18 с.
12. Юрчук Л. А. Суфіксальний дієслівний словотвір / Л. А. Юрчук // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 171–210.